

Садуақас Ғылмани

ЗАМАНАМЫЗДА БОЛҒАН
ҒҰЛАМАЛАРДЫҢ ҒҰМЫР
ТАРИХТАРЫ

I том

«ҒЫЛЫМИ ҚАЗЫНА»

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ
ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІНІҢ БАСТАМАСЫ
БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ
ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
«ҒЫЛЫМИ ҚАЗЫНА» МАҚСАТТЫ
БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
ҚОҒАМДЫҚ КЕҢЕСІ**

Сәрінжіпов А. Б. – Кеңес төрағасы, бас редактор

Аяған Б. Ғ.

Әбжанов Х. М.

Әбусейітова М. Қ.

Байтанаев Б. Ә.

Дербісәлі Ә. Б.

Еспаев С. С.

Қалижанов У. Қ.

Малбақов М. М.

Шәукенова З. К.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ
ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ**

Садуақас Ғылмани

**ЗАМАНАМЫЗДА БОЛҒАН
ҒҰЛАМАЛАРДЫҢ ҒҰМЫР
ТАРИХТАРЫ**

**I том
Екінші басылым**

Жауапты шығарушылар:

Ә.Қ. Муминов, А.Дж. Франк

Баспаға дайындаушылар:

**А.Ш. Нұрманова, С. Моллақанағатұлы,
Ұ.А. Өтепбергенова, Т.Ж. Жұманов**

Алматы

2015

*Баспаға Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты
Ғалымдар кеңесінің шешімі бойынша ұсынылды*

**«ҒЫЛЫМИ ҚАЗЫНА» мақсатты бағдарламасының
Шығыстану секциясы:**

М.Қ. Әбусейітова (төрайым),
Ғ.М. Дүйсен (төрайымның орынбасары),
Д.Е. Медерова (жауапты хатшы), **Б. Еженханұлы**, **Ә.Қ. Муминов**,
Ш.Ж. Тохтабаева, **А.Ш. Нұрманова**, **Ғ.Ә. Қамбарбекова**

Пікір жазғандар:

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, филол.ғ.д., профессор
Дихан Қамзабекұлы
PhD докторы, профессор **А. К. Бустанов**

*С. Ғылмани перзенті Үкіжан және Әмина
Сәдуақасқыздарының ниетімен, Бөгенбай ұрпағы Ерлан
Барлыбаевтың демеушілігімен басылды*

**THE MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
R. B. SULEYMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES**

Sadwaqas Ghilmani

**BIOGRAPHIES OF THE ISLAMIC
SCHOLARS OF OUR TIMES**

**Volume I
Second Edition**

Chief Editors:

Ashirbek K. Muminov, Allen J. Frank

Assistant Editors:

**Aitzhan Nurmanova, Saypulla Mollaqaqanaghatulı,
Urqiya Utepbergenova, Timur Zhumanov**

Almaty, 2015

УДК 929
ББК 63.3-8
Ғ 96

Ғылмани С.

Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары. I том /
Ғ 96 Жауапты шығарушылар: Ә.Қ. Муминов, А.Дж. Франк. Кіріспе, қазақшаға және ағылшыншаға аударма, түсіндірмелер мен көрсеткіштерді дайындағандар: Ә.Қ. Муминов, А.Дж. Франк, А.Ш. Нұрманова, С. Моллақанағатұлы, Ұ.А. Өтепбергенова, Т.Ж. Жұманов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2015. – 576 б.+ 8 жап-сырма.

ISBN 978-601-290-072-9

Қазақ мұсылман қоғамын жан-жақты, тереңінен зерттеуде Садуақас Ғылманидің (1890–1972) өмірбаяндық жинағының айрықша орны бар. Шығарма 1967–1972 жылдар арасында жазылған. Басылымға жекеменшік қорда сақтаулы авторлық қолтаңба мәтіні негіз болды. Жинақ 9 бөлімнен тұрады және онда көптеген тұлғалардың, әсіресе Қазақстанның солтүстік және орталық аймақтарынан шыққан ғұламалардың өмірбаяны жинақталған. Кітап зерттеу бөлімімен (кіріспе), шығарманың қазіргі замандағы кирилл жазуындағы қазақша мәтінімен, ағылшын тіліне аудармасымен, ғылыми көрсеткіштермен жабдықталған.

Кітап тарихшыларға, дінтанушыларға, шығыстанушыларға, мәдениеттанушыларға, Орталық Азия және Қазақстан тарихы мен мәдениетінің әртүрлі астарларына ден қоюшы барша оқырмандарға арналған.

УДК 929
ББК 63.3-8

ISBN 978-601-290-072-9

© Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, 2015

© Дайк-Пресс ЖШС-і көркемдеу, 2015

ЕСКЕРТКІШТІ ЖАРИЯЛАУҒА КІРІСПЕ

Қазақ мұсылман қоғамы Солтүстік Кавказ (батысында), Еділ-Жайық өңірі мен Сібір (солтүстігінен), Шығыс Түркістан (шығысында), Мауараннахр мен Хорасан (оңтүстігінде) мұсылман қоғамдарының аралығында жайғасқан орасан зор мекенді алып жатыр. Оның қалыптасу тарихы, дамуының көпсатылылығы және болмысының ерекшеліктері осы күнге дейін табылған жазба дереккөздерінің аздығы, оларда келтірілетін мәліметтердің үзіктілігі және біржақтылығы салдарынан әлі күнге дейін толық зерттелінбей келеді. Қазақ мұсылман қоғамының өз тамырынан тартатын жазба дереккөздердің тапшылығы ғылыми көпшілікке белгілі, сол себепті зерттеу әдебиетінде бұл мәселе «сыртқы» дереккөздер мәліметтері арқылы шешіліп келеді.

Қазақ мұсылман қоғамының өзіндік құндылығын, толыққандылығын түсіну үшін оның ішіндегі «теориялық исламның» төл өкілдері, ғұламалары, дінбасылары ортасын зерттеудің маңызы зор. Бұл діни ортаның құрамын анықтау көшпелі қоғам жағдайындағы исламның болмысы сияқты күрделі ғылыми мәселені зерттеуге түрткі болады. Жалпы халық арасында ислам дінінің қағидаларын, мұсылмандық мәдениет шарттарын түсіндіріп, кеңінен таратудағы осы ғұламалардың атқарған қызметі ерекше зор, олар исламдық түсініктердің, салттардың, талаптардың ұлттық мәдениеттің нақты салаларымен етене астасып кетуін қамтамасыз етіп отырған.

Ғұламалардың өмір тарихын, олардың қызметі мен шығармашылығын зерттеу арқылы қазақ қоғамындағы ислам болмысының ортағасырлық және жаңа тарихын зерделеуге болады. Бұл тұрғыдан алғанда жергілікті қазақ қоғамы ішінде туындаған тарихи-өмірбаяндық әдебиет орасан зор ғылыми сұранысқа ие болады.

Тарихи-өмірбаяндық әдебиеттің қазақ қоғамының толық саяси егемендігі заманындағы мұсылмандық қоғам тарихының

классикалық кезеңін, онан кейінгі – аласапыран қиындықтар түскен мәжбүрлі өзгерістер кезеңдеріндегі (жоңғар шапқыншылығы жылдары, шапқыншылықтан соңғы қайта жаңғыру, бодандастырылу, кеңестер қоластына өту және т.б.) зерттеуде ерекше орны бар. Ол өз кезегінде, қазақ мұсылмандық қоғамын зерттеуде жаңа алғышарттар – ретроспективті және перспективті түрде зерттеу жолдарын ашады, көлденең алғанда (мұсылмандардың әралуан топтары мен түрлері) және тігінен қарастырғанда (діндар топтар, олардың діни айтыстары мен көтерген мәселелері).

Тарихи-өмірбаяндық әдебиеттің Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихын зерттеуде де құндылығын атап өту лазым. Біздің қолымызда бұл кезеңдегі мұсылмандық қоғамның және оның жоғарғы қабатындағы – ғұламалардың қызметі бойынша, кеңестік ресми құжаттарды есептемегенде, ешқандай мәліметіміз жоқ деуге болады.

Қазақ мұсылман қоғамын жан-жақты, тереңінен зерттеуде айрықша орны бар тарихи-өмірбаяндық әдебиеттің бірі Садуақас Ғылманидің (1890–1972) «Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары» атты қазақ ғұламаларының өмірбаяндық жинағы.

Шығарманың авторы

Жарияланып отырған шығармада Садуақас Ғылманидің толық өмірбаянының келтірілуі (9-бөлімді қараңыз) себепті, оның өмір тарихы мен қызметі кіріспе бөлімде берілмеді. Дегенмен біздің зерттеулеріміз барысында жинақталған қосымша дереккөздер (автор әулеті мүшелерінің құлпытастары мәтіндері, өзінің жеке өміртарихтық өлеңдері, жеке мұрағаттық қорынан алынған мәліметтер, туыскандарымен жүргізілген сұхбаттар) автордың өмірбаяндық мәліметтерін толықтырып, кейбір нақтылаулар енгізуге мұрсат береді.

Бірінші мәселе автордың туған жылына байланысты – өзінің өмір тарихында автор 1890 жыл деп көрсеткен. Әдебиет беттерінде туған жылы екі түрлі көрсетіліп келеді: 1) ОАҚМДБ (Орта Азия мен Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы)-ның некрологында – 1889 жыл¹;

¹ *Зийа' ад-дин ибн Ишан Бабахан, Қазии Назарбеков, Қазии 'Абдуллах Каланов, Йусуф-хан Шакиров, 'Абд ал-Ғани 'Абдуллаев. Сакин Са'д-и Вақкас Ғилманов [Некролог] // Совет шарқи мусулманлари. Ташкент, № 2 (14), 1392/1972, 31-б.*

2) кең таралған әнгімелерде қоян жылы (яғни 1890 жылдың наурызы мен 1891 жылдың наурызы арасы)².

Садуақас Ғылманидің әулеттік фотоальбомдағы бір суретте жазылған өз қолтаңбасы негізінде зерттеушілер оның туғанда азан шақырылып қойған есімі «Сағыракадыр» деген де пікірлер айтып жүр. Ата-анасы еркелетіп, осы есімнен шығарып «Сәкен» деп атап кеткен дейді³.

Өз өмірбаянында «жеті атасын білу» салтына сәйкес Ғылмани өзінің арғы аталары жөнінде кейбір мәліметтерді жазып өтеді – арғы атасы «Сары молда» лақабымен белгілі болған Мұхамедияр Мұхтарұлы Ғазин, атасы Сәлмен қажы және әкесі Ғылман туралы. Алғашқы екі кісі «указной молда» болған (3-бөлім, «Указной молдалар» атты бөлімшені қараңыз), ал әкесі Ғылман қолөнершілік кәсіппен күнкөрісін тапқан кісі. Өмірінің соңғы жылдары ғана Құран үйренуді қолға алған. Құлпытастарында кирилл жазуымен қазақ тілінде жазылған эпитафиялық мәтін арғы атасының өмір сүрген жылдарын анықтауға мүмкіндік берді (1807–1870), оның шыққан тегін («естек» тайпасынан, яғни башқұрт)⁴, Сәлмен қажы Мұхамедиярұлы Ғазиннің өмір сүрген жылдары (1830–1914)⁵. Өкінішке орай, Ғылман Сәлменұлы (1856–1939) 1939 жылдың 10 мартында Омбы өңірінде қайтыс болып, сол жақта жерленуі себепті, ол кісінің мазаратына бара алмадық.

² Ғылмани С. Шығармалары / Құрастырған Дихан Қамзабекұлы. Алматы: Ел-шежіре, 2010, 7-б. Автор өзінің туған жылын мүшел бойынша ғана біліп, туған күні мен айын білмеген: Садуақас Ғылмани. Өмір тарих // Ғылмани С. Шығармалары, 344-б.

³ Сонда; Садуақас Ғылмани, <http://sunna.kz/kz/page/view?id=48>.

⁴ Оның Сарыарқаға Самар губерниясы Бұғылма үйезіндегі Денис деревнясынан келгендігі туралы 1930 жылы жазылған өлеңінде айтып кетеді: Садуақас Ғылмани. Тәржіма хал // Ғылмани С. Шығармалары, 58–65-бб.

⁵ Ата-баба жерінде – Қызылшілік ауылының төре зиратындағы құлпытас-тарды кейінірек Садуақас Ғылманидің өзі қойдырған болса керек: ондағы жазулар қазақ тілінде кирилл графикасымен жазылған. Мұхамедиярдың құлпытасындағы жазу: «Мухамедияр Сары Молда Мухтарұлы Газиев, 1807-187., руы Естек. Жами осы рудан тараған ұрпақ-аруақтарға Алла рахмет айласын! Ескерткіш ұрпақтарынан». Сәлмен қажы құлпытасы мәтіні: «Ғазы ұрпағы Мухамедиярұлы Сәлмен қажы, 1830–1914, руы Естек. Осы рудан тараған ұрпақ-аруақтарға (Ескерткіш ұрпақтарынан) Алла рахмет айласын. Аумин!» (Сайполла Моллақанағатұлының фотолары, 2008 ж.).

Садуақастың өсіп жетілуінің шешуші кезеңі – 1901 жыл, яғни ол анасы Ұрқиядан айырылған уақыт болды. Сол кезеңде туысқандарының ақылымен (Мұқан атты туған бауыры мен әпкесі Мәпен), әкесінің жаңа отбасына кіріптар болмас үшін, атасы Сәлмен қажы немересін *мударрис* және имамдық кәсіпке оқыта бастайды. 1904 жылдан бастап Садуақас күнкөрісі үшін ұстаздық қызмет (молдалық) арқылы нәпақа таба бастайды.

Кеңес өкіметі тұсында, 1929 жылдан басталған өзге пікірдегілерді қудалау науқаны кезеңінде, Садуақас өзінің атқарып жүрген қызметі негізінде қысым көреді (тергеу, түрмеге қамау, жер аудару). Қудалау шараларының салдарынан ол өз атақонысын тастап, тіпті тегін (фамилиясын) өзгертуге де мәжбүр болады: жеке құжаттарын тартып алуы себепті ол түрмеден бөтен адамның Әбдікерім Мусимов/Муслимов есіміне берілген төлқұжатпен шығады. 1934 жылы ол Омбы облысына көшіп кетеді де, онда 1946 жылға дейін өмір сүреді.

Садуақас Ғылмани төрт рет үйленген. Төрт әйелінен көптеген бала көрген, бірақ олардың көпшілігі сәби кезінде, заманындағы жоқшылық, ауру салдарынан шетінеп кеткен. Балаларынан үшеуі ғана тірі қалған: Үкіжан (Мүмина), Хаммад және Әмина. Садуақас өзінің көзі тірісінде ұнтаспалық жазбада айтып кеткен өсиетінде өзінің тікелей мұрагерлері ретінде осы үш баласы мен әйелі Жәмиланы атап кетеді. Осылайша, осы аты аталған кісілер мен олардың тікелей ұрпақтары Садуақас Ғылманидің мұрасын іздеп тауып, түгелдеу барысында негізгі кейіпкерлер болып табылады, біздің іздестіру жұмыстарымыз барысында осы кісілердің өмір тарихына аса маңыз берілді:

1. Үкіжан Каримова 1923 жылы Ғылманидің бірінші әйелі Нияз-Қанжығалы руынан болған Дәмелі Ержанқызынан (1927 жылы қайтыс болған) туылған. Керей руынан Ғалымжан Каримовке (1999 жылы қайтыс болған) күйеуге шығады. Жеті баласы болған 1) Ғабдуссамад Каримов (1947 ж. туған); 2) Райхан Исраилова (1950–2014); 3) Мұхаммадғали (1954 ж.т.); 4) Күлжиян (1957 ж.т.); 5) Ғабдулахад (1959 ж.т.); 6) Ғабдулмажит (1963 ж.т.); 7) Сауле (1966 ж.т.). Қазіргі кезде Үкіжан Каримова Астанада тұрып жатыр. Ол кісі әкесінен қалған мұрасы мен заттарын Астанадағы Садуақас қажы Ғылмани мешітінің «Садуақас Ғылмани мұражайы» қорына тапсырған.

2. Хаммад Садуақасұлы Әбдікерімов (1922-1943), екінші әйелі Мағфирадан туған (Мәпен, 1933 жылы Омбы облысында қайтыс

болған). II дүниежүзілік соғыста қаза тапқан. Әкесі оны тірі санап, аман қайтады деп сенген. Осы себепті Хаммадты өзінің мұрагерлері қатарында айтып қалдырған.

3. Әйелі Жәмила Бимағамбетқызы (1894-1975), Қылшар-Қанжығалы руынан.

4. Әмина Садуақасқызы Гелманова/Есмағамбетова, Жәмиладан 1939 жылдың 27 апрелінде Ресей Федерациясының Омбы облысы Любимский ауданы Шулаев ауылдық округіндегі «Жаңа ауыл» ауылында дүниеге келген. Алайда ол туу туралы куәлігін тек Ақмола облысы Төңкеріс ауылының тумасы ретінде 1946 жылы алады. 1960 жылы Абжақанов Рахманға күйеуге шығады. Отбасылық өмірі жараспағандықтан, туған ұлы атасының атына жазылып Ғабдулахит Рахманұлы Ғылманов (1961 ж.т.) болып жазылады. Ғабдулахиттың Қуат Ғылманов (1988 ж.т.) атты ұлы, Малика (2004 ж.т.) атты қызы бар.

1963 жылы Әмина екінші рет Керей руынан Дәулен Рахметұлы Есмағамбетовке (2009 ж. қайтыс болған) күйеуге шығады. Үш қыздары бар: 1) Сағида Есмағамбетова (1965 ж.т.), Айдар Исаев атты ұлы бар; 2) Шырын Илякова (1969 ж.т.), Дамир Иляков атты ұлы бар; 3) Ғайша Есмағамбетова (1972 ж.т.), Нұрбек Қасымбаев атты ұлы бар.

Білімі мен қызметі

Ғылманидің ғұлама ретінде қалыптасу жолын анықтау үшін алдымен оның білім берудің қадими жолына (*усул-и қадим*) және де кеңестік білім беру жүйесіне (кеңестік мектеп) көзқарастарын анықтап алу маңызды. Алғашында – үй-ішілік (1901-1904) және жеке молдалардан (1907-1916) сауат ашқан жылдары ол қадими жүйе ықпалында болады. Дүниетанымының күрт өзгеруі оның Ақтамақ Халпе қолына өтуімен байланысты, ол кісі Уфадан діни және дүнияуи ғылымдарды оқыту үшін бірнеше жаңа бағыттағы кітаптар алып келеді. 1918 жылдан кейін Ғылмани жәдидшілердің білім берудегі жаңа әдістерін толық меңгеріп алады⁶. Автордың өзінің сөзіне қарағанда, 1920-шы жылдары өзінің ұстаздық қызметінде толығынан жаңа жүйеге ауысу талабы болған, дегенмен ол ойынан тез арада бас тартады.

⁶ *Салқынбай М. С.* Ғылмани – арабтанушы ғалым // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия востоковедения. № 4 (2005), 75-6.

Орта Азия мен Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы (ОАҚМД, 1943–1992) жүйесіне кіргеннен соң Ғылмани қазақ тіліне бейімделген араб жазу жүйесін (Ахмет Байтұрсынұлы әліппесі) пайдалауға көшкен: а) Ақмола қаласында имам қызметін атқарып жүргенде (1946–1952); ә) Қазақстанның қазіі қызметін атқару кезінде (1952–1972). Сонымен қатар ол Қазақстандағы ОАҚМД өкілі, Алматы қаласы имамы қызметін де қатар атқарып отырған. Садуақас Ғылмани 1972 жылдың 24 сәуірінде жүрек талмасынан қайтыс болды.

Шығармашылығы

Садуақас Ғылмани өзінің ұзақ шығармашылық ғұмырының әркілы кезеңдерінде әдебиеттің әр түрімен шұғылданған. Алдымен оның ақындық шығармашылығы туралы айтып өту қажет (1920–1930 жылдары). Бұл жылдары ол қазақ ақын-жырауларының әдеби мұрасын жинақтап, өзі де өлең шығаратын болған. Шығармашылығының бір кезеңінде (1931–1936) қазақ шежірелерін жазып алып, жинақтаумен де шұғылданған. Өкінішке орай, оның бұл тақырыпта жинақтаған қомақты шығармасын (бір кеңсе кітапшасы) 1936 жылы есімі белгісіз бір кісі жойып жібереді.

С. Ғылмани ресми қызметке отырғаннан соң «Араб-қазақ сөздігін» құрастыруға кіріседі, бұл жұмысына 20 жылдай уақытын (1946–1966 ж.) арнайды. Сөздік 108 мың сөзден тұрады. Бес томдық, машинкада басылған мәтінге кейіннен қолмен жазылған 27 томдық қосымша құрастырылады. 2005 жылы Б. Омарұлы мен Мұхит Салқынбайдың бастамасымен осы сөздікті жариялау жұмыстары басталды (әзірге 1-томның бірінші кітабы ғана жарық көрді).

Садуақас Ғылмани араб тілі мен әдебиеті бойынша еңбектер жазған, араб, татар тілдерінен қазақ тіліне аударумен де шұғылданған. Ол алғашқылардың бірі болып Құран мен оның түсіндірмелерін қазақ тіліне кәсіпқой дәрежесінде аударған («Тафсир ал-манар», «Сафват ал-байан», Мұхаммад ‘Абдо шығармаларын)⁷. Шығармашылығындағы

⁷ *Тілеухан әл-Мәжени*. Қазақ еліндегі «Құран Кәрім» аудармалары (немесе Құранды қазақ тіліне аудару жұмыстары жүз жылдан бері жалғасып келе жатқандығы туралы шағын шолу). 10 қараша, 2010 жыл. <http://turkiya.kz/?p=256>

ерекше орынды Ғылманидің апологетика бойынша трактаттары алады, бұл жұмыстарында ол атеистердің исламға шабуылына қарсы жауаптарын береді (М. Токжігітовтың «Құран туралы ақиқаттар» кітабын жокқа шығару).

Оның «Діни педагогика», «Мәуліт кітабы» атты жұмыстары көпшілікке белгілі. Бұлардан басқа ол діндарлар арасында кеңінен мәлім болған «Иман-шарт» атты діни курс әдіснамасын жасап шыққан.

Садуақас Ғылмани мұрасы

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде Ғылмани мұрасын көпшілікке алғаш ашқан публицист Нұрқасым Қазыбек болды. Ол 1993 жылы екі мақала жариялайды⁸. Мұнан соң бірнеше әдебиеттанушылық жарияланым басылды. Оларда Ғылманидің бай мұрасының тарих пен оны ары қарай зерттеудегі маңызы туралы мәселелер көтеріледі⁹. Бұл басылымдардың маңызы қоғамдық түйсікте Ғылмани тұлғасын танымал ету болды: мешітке оның есімі берілді, Астанадағы бір көше аталынды, музей ашылды. Кейбір еңбектері жарық көрді¹⁰.

Садуақас Ғылманидің жеке кітапханасы, тұтынған жеке заттары Қазақстан мен шетелдік көптеген мемлекеттік мекемелер мен жеке қорларға тарқап кеткен. Мұрасының ең бағалы бөлігі – шығармаларының қолжазба нұсқалары, оның аудиотаспаға жазылған өсиетіне сәйкес, әйелі Жәмиланың қолында сақталып, кейіннен қызы Әмина Садуақас қызы Есмағамбетованың қолына

⁸ Қазыбек Н. Осы жұрт Ғылманиді біле ме екен? // «Заман-Қазақстан», 15 қазан 1993 жыл; *сонікі*. Садуақас Ғылманидің жиған-тергендері // «Заман-Қазақстан», 29 қазан 1993 жыл.

⁹ Тілеухан Мәжени. Дін қайраткерінің қиын жолы // Қазақ елі, 8 тамыз 1997 жыл; Бұйрабай Б. Садуақас Ғылманидің еңбектері ғылыми тұрғыда зерттеп, зерделеуді қажет етеді // Ислам және өркениет, №4, 2003 жыл; Қамзабекұлы Д. Ғылмани ғибраты: Әмина Садуақасовамен сұхбат // Астана хабарлары, 9 қазан 2007 ж.; *бұл да сонікі*. Ғылмани мұрасының ғылыми мәні // Астана ақшамы, 7 қазан 2010 жыл.

¹⁰ Ғылмани С. Шығармалары / Құрастырған Дихан Қамзабекұлы. Алматы: Ел-шежіре, 2010; Мәуліт / Дайындаған Үкіжан (Мүмина) қажы Садуақасқызы. Астана, 2014.

өткен. Келесі бір бөлігі үлкен қызы Үкіжан Каримованың қолында сақталған. 2014 жылдың мамыр айында Ү. Каримованың қолында сақталған бөлігі Астанадағы «Садуақас қажы Ғылмани мешіті» жанынан ашылған Садуақас Ғылмани музейіне өткізілді. Әмина Есмағамбетованың қолында болған кейбір заттары бір кездері Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік музей (Алматы қ.) қорына және басқа мекемелерге өткізілген болатын¹¹.

Ғылмани мұрасы өзінің құрамы жағынан әртүрлі болып келеді: ол оның шығармалары, түрлі тілдерден аудармалары, діни өмір бойынша заңнамалық актілердің көшірмелері, тарихи фотосуреттер, өңірлердегі діни тұлғалардың жазбалары, естеліктері, діни уағыздар, өте көп көлемдегі хаттар. Олардың көпшілік бөлігінде Ғылманидің өз қолтаңбасы немесе олардың бетінде жинақтаушының жазған құнды ескертпелері бар.

Әмина Есмағамбетованың жеке қоры (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Ғылманидің өсиеті бойынша әйелі Жәмиланың қолында сақталған барлық мұрасы, ол кісі қайтыс болғаннан кейін кіші қызы Әмина Есмағамбетованың қолына өтеді. Кейбір өзгерістерден кейін (мұражай не кітапхана қорларына өткізу, жеке кісілердің аз уақытқа пайдалануға алуы сияқты), қазіргі күні бұл қорда Ғылманидің шығармаларының түпнұсқалары (автографы), баспа кітаптар, жекелеген хаттар, төрт фотоальбом және жекелеген суреттер сақталып отыр. Кітаптарының екі түрлі тізімі бар, оларды орыс тілінде Әмина Ғылманова жасап шыққан («Список интеллектуальных наследий Гельманова Сакена», «Список трудов отца»). Ол тізімде 13 аталым бар:

1) Машинкада басылған бес томдық араб-қазақ сөздігі және автордың өз қолымен бес томға қосымша ретінде жазған 27 кеңсе кітабы;

2) Жекелеген атақты кісілердің өмір тарихының жинағы (59 кісі, мұқабадағы кітап). – 980 п.;

¹¹ Әмина Есмағамбетованың жеке қорында ҚР Ұлттық кітапханасы қорына өткізбек болған 17 кітаптың тізімі бар (17 аталым). Қор иесінің сөзіне қарағанда ол кісі кенеттен бермейтін болып шешім қабылдаған.

3) 149 беттік монография («Клевета и нападки на Коран»), мұқабадағы кітап, М. Токжігітовтың «Құран туралы ақиқаттар» деген кітабына қарсы жауап;

4) Саид ибн Мұхаммадтың «Ұйқыдан ояну, яғни дінсіздердің көзін ашу» атты еңбегінің қазақша аудармасы. – 154 п.;

5) Махмуд Шалтуттың «Соғыс пен бейбітшілік» атты Құран түсіндірмесі бойынша еңбегінің қазақша аудармасы, мұқабадағы кітап – 101 п.;

6) Парижден келген сұрақтарға жауап (Ахмед Заки). – 270 б.;

7) «Маулид ан-Наби», өлеңмен жазылған, мұқабадағы қолжазба. – 165 п.;

8) Құранның кейбір сурелеріне түсіндірме, мұқабадағы қолжазба. – 136 п.;

9) Ислами уағыздар, дәптер түріндегі қолжазбалар – 265, 120, 92 б.;

10) Діни уағыздар, мұқабадағы қолжазба, – 87, 90 п.;

11) Фотосуреттер альбомы, 4 бірлік (біреуі Орталық мемлекеттік музей қорына тапсырылған, біреуі мешітке сақталады);

12) «Иман-шарт». Діндарларға басшылық;

13) Өлеңдер жинағы, 2 кітапта, – 147, 380 бет.

1990 жылдары бұл қорда А.Байтұрсынұлы әліппесін меңгерген, Қытайдан келген Тілеухан Мәжен есімді кісі жұмыс істеген. Ол кісі қордағы қолжазбалардың барлығына инвентарлық нөмір қойып шыққан, олар қолжазбаның басқы бетіне немесе мұқабасына қойылған.

«Садуақас қажы Ғылмани» мешіті жанындағы Садуақас Ғылмани мұражайы (Астана қ.)

1943–1944 жж. Ақмола мұсылмандар жамағаты Құсайын деген азаматтан екі бөлмелі үйді алып, кейіннен оны мешітке айналдырады. Бұл мешіт 50 жылдан астам уақыт жергілікті мұсылмандар үшін діни орталық қызметін атқарды. Тәуелсіздік алған соң және астананы Ақмолаға көшіргеннен кейін ескінің орнына жаңадан үлкен мешіт сала бастады: оның құрылысы ескі орында 1991 ж. басталып, 1996 жылы аяқталды. Мешіт 2005 ж. Садуақас қажы Ғылманидің құрметіне аталатын болды. 2014 жылдың 14 мамырында Садуақас қажы Ғылмани мешітінің жанынан Ғылмани музей салтанатты түрде ашылды.

Мұражайға жеке заттары, қолжазбалар, басылған кітаптар, уағыздарының аудиожазбалары, тарихи фотосуреттер, Садуақас Ғылмани тұрмыста пайдаланған заттары қойылған. Бұның барлығын имамның үлкен қызы Үкіжан Каримова тапсырған болатын.

ҚР БҒМ ҒК «Ғылым Ордасы» РМК Ғылыми кітапханасы (Алматы қ.)

Садуақас Ғылманидің естеліктерінде ол өзі біраз қолжазбаларын Қазақ КСР Ғылым академиясына тапсырғандығы туралы атап өтеді. Біздің бұрынғы Қазақ КСР Орталық ғылыми кітапханасына (қазіргі ҚР БҒМ ҒК «Ғылым Ордасы» РМК Ғылыми кітапханасы) жасаған сұранысымыз барысында мұнда оның еңбектерінің бір данасы бар екендігі анықталды:

«Калила мен Димна». Арабшадан қазақ тіліне аударған Ғылманов Сәкен. ҚР БҒМ ҒК «Ғылым Ордасы» РМК Ғылыми кітапханасы, 335 Папка, 160 парақтан тұратын бума. Бума 10 оқушы дәптерінен құралған. Кейіннен түптелген. Папкада сонымен қатар бұл қолжазбаның аудармасына берген және қолжазбаны қорға қабылдаған актіге берген Сәбитованың қорытындысы сақталған. Қабылдау актісіне М.О. Әуезов, Ғ.Мұсабаев, Е. Ысмайылов, Г. Ситдиқовтар қол қойған. Қолжазбаны сақтауға Г. Ситдиқов қабылдаған. Қолжазбаның қорға қабылданған күні: 8 желтоқсан 1948 ж. Қолжазбаны Ақмола қ., Южная көшесі, 19-үй мекенжайында тұратын, фольклор жинаушы Тәкежан Құсайынов тапсырған деп белгіленген¹².

ҚР БҒМ ҒК «Ғылым Ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар музейі

Бұл музейге Хаким Омаровтың (1906–1974) қызы Мәдина Омарова тапсырған кітаптардың арасында (2012 жылдың мамырындағы № 4 акт) Садуақас Ғылманидің үш еңбегі сақталған:

1. «Рисала-йи мухаммадийа», қазақ тіліне аударған Садуақас Ғылмани. Сирек кездесетін кітаптар музейінің қолжазбасы, КК (Кіріс

¹² Ауызша ақпарат берген ҚР БҒМ ҒК «Ғылым Ордасы» РМК Ғылыми кітапханасының Қолжазбалар және сирек кездесетін кітаптар бөлімінің меңгерушісі Гүлшат Абиқова, 4 тамыз 2014 жыл.

кітабы) 573, инв. № 286 НҚ (Негізгі қор). Аударма 1968-1971 жж. орындалған. Автограф. Кітаптың түптелуі – қолдан жасалған, көк түсті.

2. «Калила мен Димна». Арабшадан қазақ тіліне аударған – Садуақас Ғылманұлы. Аударманы жасаған уақыты – 1950 жыл. Музейдегі мүліктік нөмірі КК 576, инв. № 289 НҚ, бб. 36-168. Көшіруші: Ғабдулхақим (Хақим) Омаров.

3. «Ислам фикхысы тарихында жоғарғы фикр». Арабша түпнұсқасының авторы – Мухаммад ибн ал-Хусайн ал-Халджави. Қазақ тіліне аударған – Садуақас Ғылмани. Музейдегі мүліктік нөмірі КК 579, инв. № 292 НҚ, бб. 1-20. Еңбекте келесі тараулар бар: а) Осы замандар саяси жағы тарихының қорытындысы; ә) Алтыншы қарнда Андалус пен Мағрибте Муваххидун мемлекеті заманында иджитхадты тарату. Еңбекті Хақим Омаров 1971 ж. қайта көшірген¹³.

ҚР Орталық мемлекеттік музейі

Музейдің қоры Ғылмани жинақтарының үш қабылдау актісінен құралған¹⁴. Бұл қордың үлкен бөлігін артефактілер құрайды (фотосуреттер, кілем, жайнамаз кілемшесі, газет мақалалары, шақыру билеттері, сәлде, тақия, шәйнек, портфель, сағат, шапан, халаттар, аяқкиім т.б.). Олардың арасында «Қазақстан мешіттерінің фотосуреттері бар альбом» (қолдан анықтамалар қойылған 125 фотосурет; КК 26647/21), «Йасин-и шариф» екі кітабы (Санкт-Петербург, 1906, 23 б.; КК 26647/2, КК 26647/3) көзге түседі.

¹³ Ауызша ақпарат берген ҚР БҒМ ҒК «Ғылым Ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар музейінің жетекші маманы Өмір Тұяқбаев, 4 тамыз 2014 жыл; Хақим Омаров туралы қараңыз: Ақиқат жолында. Хақим-хазірет Омаровтың өмір жолы / Құрастырушылар: Мәдина Хақимқызы, Хақида Хақимқызы. Жауапты редакторы: Өмір Тұяқбай. Алматы: Өнер, 2013, 73–74, 150, 152-бб.

¹⁴ 1) 2003 жылдың 26 наурызындағы № 2 қабылдау-тапсыру актісі. Тапсырған Садуақасқызы Әмина, тұратын мекенжайы: Алматы, Бегалин көшесі, 85 үй (екі бірлік); 2) 2002 жылдың 26 желтоқсаны № 03 қабылдау-тапсыру актісі. Тапсырған Үкіжан қажы Кәрімова (үш бірлік); 3) 2002 жылдың 11 желтоқсанындағы № 44 қабылдау-тапсыру актісі (барлығы 59 сәттеу бірлігі, КК 26647 нөмірі берілген). Тапсырған Үкіжан қажы Кәрімова. Осы сәтті пайдалана отырып, актілермен танысуға жағдай жасаған доктор Нәзіл Базылханға алғыс білдіреміз.

Келесі қолжазбалар аса құнды болып табылады:

1) Мынадай жұмыстар қамтылған дәптердегі қолжазбалар: а) Естегілер; ә) Өсиетнама; б) Жабай бидің сөзі; в) Ата-тек шежіресі; г) Ақташ-ағаға! Мойындаған тәубесі; ғ) Балалары, туған-туыстарының туған жылдары, 1947 ж. (КК 26647/12);

2) «Ғылмани С. Әдебиет. Екінші бөлім» кітабы, машинкеде терілген, 387 бет. Мұнда барлығы 130 атауы аталып өткен (КК 26647/15);

3) Қазалының имам-хатибтері туралы, қолжазба 1 парақ (КК 26647/48);

4) Тұрсынбай Жұманиязұлының өмірбаяны, арабша әріптермен жазылған 24 жол, 27.08.1968 ж. (КК 26647/49);

5) Өсиетнама, автограф С. Ғылмани, 59 жол, арабша әріптермен жазылған, 1947 ж. (КК 26647/50);

6) Тасырәли Шалықбайұлы, 30 жол, арабша әріптермен жазылған, 15.09.1968 ж. (КК 26647/51);

7) Имам-хатибтер туралы, 1 парақ, арабша әріптермен жазылған (КК 26647/52);

8) Орал облысының имамы Зейнолла Үмбетовтің өмірбаяны, 15 жол, арабша әріптермен жазылған, 24 тамыз 1968 ж. (КК 26647/53);

9) Ғылманидің Иман Бәлкешұлынан алған хаты, 22 жол, 3 наурыз 1971 ж., хаттың артқы жағында Ғылманидің ескертпелері бар (КК 26647/54);

10) Араб әріптерімен жазылған қолжазба, 7 жол (КК 26647/55);

11) Қызылорда мешітінің діни идарасы, қолжазба 11 жол, арабша әріптермен жазылған (КК 26647/56);

12) арабша әріптермен жазылған қолжазба, 27 жол (КК 26647/57).

«Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары»

Садуақас Ғылмани жұмыстарының арасында «Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары» еңбегі ғылыми қызығушылық тудырып отыр. Аса құнды шығарманың түпнұсқасы автордың Қазақстанда, Алматыда тұратын қызының жекеменшік қорында сақтаулы. Шығармада оның өзіндік атауы жоқ. Оны Ғылманидің магнитті таспаға жазылған «Өсиетнама» аудиокөшірмесінен тыңдап, анықтап барып атаған біз болатынбыз.

Қолжазбаның өзіндік тарихы бар. Ғалымның кіші қызы Әмина Садуақасқызының айтуы бойынша оның әкесі дүниеден қайтқан соң 2 жылдан кейін, 1974 жылы жақын досы әрі көршісі болған Ахметжан Рақымжановтың әйелі қайтыс болған күйеуінің топтамаларының арасынан қолжазбаны әкеп береді. Әкесінің қолы мен кітабын танып, ол қолжазбаны өзіне қабылдайды¹⁵. Осылайша дін қайраткерінің қолжазбасы біршама уақыт қорда болмаған екен.

Жинақ 9 бөлімнен тұрады, мұнда көптеген тұлғалардың, негізінен Қазақстанның солтүстік және орталық аймақтарынан шыққан тұлғалардың өмірбаяны жинақталған. «Сәкен Ғылмановтың өрелі мұрасы» тізімінде 59 адамның өмірбаяны жинақталған, қолжазба 980 беттен тұрады деп көрсетілген. М. Салқынбай да бұл сандарды қайталайды¹⁶.

Мәтін А. Байтұрсыновтың әліпбиі бойынша насх үлгісінде араб графикасында, қазақ тілінде жазылған. Шығарманың тілі қазақтың ауызекі сөйлеу тіліне жақын. Мәтінде араб және парсы сөздері мен сөз тіркестері өріп жүр. Көптеген өмірбаяндарда сипатталып отырған тұлғаның фотосуреттері желімделген.

Шығарма 1967 жылдың маусымында Алматыда басталған. Өмірден озғанға дейін автор мәтінге толықтырулар енгізіп отырған. Мәтін автордың өз жазбаларынан, басқа адамдар жазған және Садуақас Ғылманиға пошта арқылы жіберген өмірбаяндардан құрастырылған (бұл қолжазбалар фотосуреттерімен бірге кітаптың өне бойына жапсырылған).

Мұндай өмірбаяндары бар хаттар Петропавл, Павлодар, Қарағанды, Жаңаарқа, Теміртау қалаларынан, Қазақстанның басқа да орталық және солтүстік аудандарынан келген. Бұлардың кейбір бөлігі кітапқа енгізіліп, ал кейбірі хат-қағаздар қалпында топтамаларында сақталып қалған.

Қолжазба

Қолжазба альбом типтес түптелген кітапқа тігілген фолиант іспеттес. Мәтіндер фабрикалық қағазға жазылған. Кітап 528 парақтан

¹⁵ 2010 жылдың 28 қарашасындағы Әмина Есмағамбетовамен болған ауызша әңгімеден.

¹⁶ *Салқынбай М. С.* Ғылмани – арабтанушы ғалым // *Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия востоковедения.* №4, 2005, 75-б.

тұрады. Өңірбеттерінің саны (форзацлист) – 17 (34 бет), артқы өңірбет (нахзацлист) – 13 (26 бет).

Кітаптың корпусында қағаздың үш сорты бар (қағаздың көлемі: 28x21 см. мәтіннің көлемі: 24x16, бірақ олар әр бөлікте әртүрлі, аймақтардағы имамдардың өмірбаяндары жазылған әртүрлі хаттардан құралған):

1. Қағазы қалың, шығарманың болашақ мәтінін кіргізуге арналған. Оларды автор қолға түскен әртүрлі сортты материалдардан жинақтаған: 1) жазу қағазы, тығыз, сары түсті, автор кеңсе тауарлары дүкендерінен сатып алған; 2) оқушының торкөз дәптерінен жұлып алынған қағаз (бб. 621–622, 625–626, 633–634, 637–638, 641–642, 645–646, 653–654, 661–662, 665–666, 669–670); 3) оқушының жол дәптерінен жұлып алынған қағаз (бб. 689–690, 693–696, 699–700); 4) жасыл түсті қағаз (бб. 977–988).

2. Жұқа қағаз, сияны сорғызу үшін қолданатын айтарлықтай ашық түсті сорғыш қағаз. Оны автор шығарманың негізгі мәтінін жазуға арналған екі беттің арасына тіккен. Бірақ автор шығарманың мәтінін жалғастырып жазып, кітаптың бұл бөлігіне өтіп кетіп отырған;

3. Авторға шығарманың мәтініне енгізу үшін келген хаттар, анықтамалықтардан тігілген әртүрлі қағаз: бб. 89–92, 229–234, 501–502, 1245–1248 (қағаздың көптеген бөлігі оқушының жол дәптерінен).

Түптеу: құрама, бүтін-картонды, сыртынан қызғылт түсті жасанды былғарымен тартылған. Ол – стандартты, кеңестік кезеңде фотоальбомдарды түптеу үшін қолданылған. Көлемі: 29x20 см. Бүктелген түбіртектердің көлемі: 29x8 см. Түптеудің сыртқы екі жағынан да қазақ оюларының екі түрі салынған (біреуі – түптеудің жоғарғы бөлігінде, формасы дөңгелек; басқасы – сол жағындағы жолда, түптеудің бүкіл ұзындығын бойлай өткізілген). Түптеудің екі жағы да көлемі 28x18,3 см тығыздалған сары түсті қағазбен желімделген. Мұқаба – екі қабатты: 1) сыртқы бөлігі картоннан; 2) ішкі жағы дәкеден және қағаздан құралған. Мұқабаның ішкі бөлігінің үстінгі және астыңғы түбінде қызыл түсті тоқыма жіптен істелген қапталдар бар. Мұқабаның ішкі жағы кітаптың бөлігіне жапсырылған. Мұқабаның көлемі: 29x6 см. Түптеу Алматы қаласындағы (Фурманов көшесі бойындағы) түптеу шеберханасында (автордың) тапсырысы бойынша дайындалған болуы мүмкін.

Кітап бөлігі парақтау әдісімен жинақталған. Ол төрт қатар қайыс таспамен тікесінен тігілген [тесіктерін мынадай аралықтарда ине-

мен тескен: 1) 3,5; 2) 9,5; 3) 14,5 және 4) 21 см.]. Кітап бөлігінің екі жағы 29x2 см көлемді үш қабатты картонды тірек салынып, жіппен бекітілген. Тірекшелері үш қабат материалдардан тұрады: екі қабаты сары түсті тығыздалған қағаз және қызғылт түсті жасанды былғары.

Түптеудің екі жағы да кітап бөлігінен екі парақпен ажыратылған (1-сі өңірбет, біз оны бб. 01-02 деп нөмірлеп қойдық, соңғы артқы өңірбеттері бб. 1341–1342). 01 бетінде Тілеухан Мәженнің қолымен «№ 14» деп жазылған.

Мәтін негізінен парақтың беткі жағына жазылған, оның артқы жағы ереже бойынша бос қалдырылған. Парақтағы жолдардың саны – 27. Кустодтар жүйесіз қойылған. Автор өзіндік беттер бойынша әрбір тоғыз бөлімнің атауларын көшіру үшін ерекшелеген (парақтың беткі жағы). Ол сонымен қатар парақтың артқы жағына негізгі мәтінде бос орындар қалдырған. Кірістірме мәтіндер кітаптың әртүрлі жерлеріне шашырап кеткен. Бұдан бөлек, автор өмірбаянын берген барлық авторлардың фотосуреттерін жапсыруға тырысқан¹⁷.

Беттеу. Бастапқы беттерін құрастырушы өзі нөмірлеген: нөмірленген соңғы саны 1056 болған еді. Бірақ беттерді нөмірлеген уақытта ол қателіктер жіберіп шатасқан¹⁸. Бұдан басқа, қағаздың басқа сортына, басқа қолмен жазылған көптеген мәтіндер тігіліп кірістірілген. Олардың көп бөлігі нөмірленбей қалған¹⁹. Сонымен

¹⁷ Мұндай кірістірілген мәтіндер (атаулар), жазбалар, қысқартылған сипаттағы ескертпелер мына беттерде кездеседі: бб. 8 (мәтіннің үш жолы, жапсырылған фотосурет түсіп қалған), 10 (бір сөз), 85 (2 жол), 219, 428 (2 жол), 525 (1 жол), 751 (1 жол), 807 (3 жол), 907, 908 (2 жол мәтін, жапсырылған фотосурет түсіп қалған), 1027, 1031, 1033, 1152 (5 жол), 1155 (3 жол).

¹⁸ Мынадай кінәраттар кездеседі: 1) қайталанып қойылған нөмірлер: бб. 21, 22 (21-ші беттен беттері жаңылысқан), 409, 942; 2) беттердің нөмірі түзетілген: 47-ші беттен 57 б, 50 б. – 60 б. түзетілген, келесі беті 2 санымен белгіленген, әрі қарай 51 б-тен – 61 б-ке, 56 б-тен 66 б-ке; 3) екі мәрте қойылған; 3) 41, 42, 45, 46 беттеріне нөмір қойылмаған (58 б-тің артында номері жоқ бетте фото бар), 62 және т.б.

¹⁹ Жапсырылған беттер: бб. 47–48, 45–46 (дүдәмал нөмірленген), 57 (фото және хат жапсырылған), 86 (фотосурет жапсырылған), 110 (6 беттен тұратын қағаз жапсырылған; бұл 3 хаттан тұрады), 236 (фотосуреті бар бет жапсырылған), 252 (фотосурет жапсырылған), 343, 456, 503–504 (хаттың мәтіні бөлек 1 парақта), 540 (бөлек бір газет қиындысы), 902 (фотосуреттің негативі бөлек жатыр), 964 (4 беттен тұратын хат жапсырылған) және т.б.

қатар өмірбаяндардың қосымшасы болып табылатын көптеген фотосуреттер бар²⁰. Мәтіннің көптеген беттері бос қалған (500 беттен астам)²¹. Автор мәтінге жаңаша толықтырулар енгізгісі келген болу

²⁰ Мына беттерге фотосуреттер жапсырылған: 115 (фотосуреттің артыңғы жағында 12 жол жазу бар, 1963 жылдың 3 желтоқсанында С. Ғылмани өз қолымен жазған), 200, 334 (артыңғы жағында орыс тілінде жазу бар), 501, 530 (артыңғы жағында қазақша кирилл графикасымен жазу бар), 755 (телеграмма жапсырылған), 819, 1034 (Әлиев Момақанның қайтыс болғаны туралы Көкшетаудан келген телеграмма жапсырылған), 1160.

²¹ Бос беттер (жазуы жоқ): 1) өңірбеттер: 02-08, 010, 012-014, 018-030, 032-034; 2) кітап бөлігінің негізінде: 2-4, 6-7, 11-12, 15-16, 19-20, 23-24, 27-28, 31-32, 35-36, 39-40, 43-44, 47-48, 50-51, 55-56, 58, 60-62, 65-66, 69-70, 73-74, 77-78, 81-84, 87-88, 93-94, 96-98, 100-102, 104-106, 109-110, 113-114, 116-118, 120-122, 124-126, 128-130, 132-134, 136-138, 140-142, 144-146, 148-150, 152-154, 156-158, 160-162, 164-165, 168-170, 172-174, 176-178, 180-182, 184-186, 188-190, 192-194, 196-198, 201-202, 205-206, 208-210, 212-214, 216-218, 220-226, 235-236, 238-240, 242-244, 246-248, 250-252, 254-256, 258-260, 262-264, 266-268, 270-272, 272-276, 279-280, 282-284, 286-296, 298-300, 302-304, 306-308, 310-312, 315-316, 318-320, 322-324, 328, 330-333, 336, 338, 340-342, 344-346, 348-350, 352-354, 356-358, 360-382, 384-386, 388-390, 392-394, 396-398, 400-402, 404-406, 408-410, 412-414, 416-418, 420-422, 424-426, 429-430, 432-434, 436-438, 440-442, 444-446, 449-450, 452-454, 456-458, 460-462, 465-466, 468-470, 472-474, 476-478, 480-482, 484-486, 488-490, 492-494, 496-498, 500, 503-504, 506-508, 510-512, 514-516, 518-520, 522-524, 526-529, 531-532, 534-536, 539-540, 542-544, 546-548, 550-552, 554-556, 558-564, 566, 568, 570-572, 574-576, 579-580, 582-584, 586-588, 590-596, 599-600, 602-604, 607-608, 610-620, 623-624, 626-628, 631-632, 635-636, 639-640, 642-644, 646-648, 650-652, 655-656, 659-660, 662-664, 666-668, 670-672, 675-676, 679-680, 682-684, 686-688, 690-692, 694, 696-698, 700-702, 704-706, 708-710, 712-714, 716-718, 720-722, 724-726, 728-730, 732-734, 736-738, 740-742, 744-746, 748-750, 752-754, 756-758, 760-762, 764-766, 768-770, 772-774, 776-778, 781-782, 784-786, 789-790, 792-794, 796-798, 801-802, 804-806, 808-810, 813-814, 817-818, 820-822, 824-826, 828-830, 832-834, 836-838, 840-842, 844-846, 848-850, 852-854, 856-858, 860-862, 864-866, 868-870, 872-874, 876-878, 881-882, 884-886, 888-890, 892-894, 896-898, 900-902, 904-906, 909-910, 912-914, 916-918, 920-922, 924-926, 928-930, 932-934, 936-938, 940-942, 944-946, 948-950, 952-954, 956-958, 960-962, 964-966, 968-970, 972-976, 979-980, 983-984, 987-988, 991-992, 995-996, 999-1026, 1028-1030, 1035-1036, 1039-1040, 1043-1044, 1047-1048, 1051-1052, 1055-1056, 1059-1060, 1063-1064, 1067-1068, 1071-1072, 1075-1076, 1079-1080, 1083-1084, 1087-1088, 1091-1092, 1095-1096,

керек. Осындай барлық ерекшеліктерді ескере отырып, біз кітаптың барлық бетін қайтадан нөмірлеп шығуға шешім шығардық. Барлығы 1342 бет нөмірленді.

Басылымның принциптері

Әрі қарай зерттеу үшін өмірбаяндық сөздіктің маңызын ескере отырып, оны басылымға дайындауға шешім шығардық. Оның негізіне қолтаңбаның факсимиле мәтіні қойылды. Сөздік үшін материалдарды ретке келтіру және жинақтау жөнінде автор өзінің дйттеген мақсатына жете алмады, қолтаңбаны оның қазіргі калпында бастыру – материалдарды авторлық жинақтау өте бір көңілге қонымды шаруа болатын еді. Дегенмен қазіргі замандағы кирилл шрифтіндегі қазақша мәтіндерде бүтіндей шығарманы өмірге әкелу бойынша автордың идеясын шама-шарқынша іске асыруға жағдай жасауға тырыстық: кіргізілетін мәтіндерді олардың тиісті орындарына ауыстыру бойынша олардың белгілері ескерілді, жеке сөздер мен сөз тіркестерін ауыстыру, тақырыптардың атаулары ерекшеленді, киелі дереккөздерден келтірілген үзінділер түзетілді және т.б.

Осы уақытта сөздіктің тиянақты және толық түсіндірмелерімен оның түпнұсқа жазылғандарына сай терілген мәтінін басу – болашақтың ісі деп білеміз. Алдымызда Садуақас Ғылманидің өз уақытындағы бүтіндей жинағынан құралған әртүрлі дереккөздерден алынған дәйектер мен тиянақты толықтыруларды болашақта басу үшін керектерді табу бойынша көп ізденісті қажет ететін жұмыстар тұр. Қазіргі уақытта оның материалдары әртүрлі мемлекеттік қорлар мен жеке қолдағы жинақтарда шашылып жатыр. Бұл – тарихи фотосуреттердің альбомдары, жекелеген жазысқан хаттар, блокнот-

1099-1100, 1103-1104, 1107-1108, 1111-1112, 1115-1116, 1119-1120, 1123-1124, 1127-1128, 1131-1132, 1134-1136, 1139-1140, 1143-1144, 1147-1151, 1153-1154, 1156-1159, 1161-1162, 1164-1166, 1168-1170, 1172-1174, 1176-1178, 1180-1182, 1184-1186, 1188-1190, 1192-1194, 1196-1198, 1200-1202, 1204-1206, 1208-1210, 1212-1214, 1216-1218, 1220-1222, 1224-1226, 1228-1230, 1233-1224, 1236-1238, 1240-1242, 1244, 1249-1250, 1253-1254, 1256-1258, 1260-1262, 1264-1266, 1268-1274, 1276-1278, 1280-1282, 1284-1286, 1288-1290, 1292-1294, 1296-1298, 1300-1302, 1304-1306, 1308-1310, 1312-1314, 1316-1342.

тар, жеке жазбаларға арналған дәптерлер, ескі басылымды кітаптар, қолжазбалар және тағы басқалар.

Басылым екі томнан тұрады. Бірінші томға өмірбаяндық Жинақтың қазақ (кирилл жазуындағы) және ағылшын тілдеріне аудармасы енді. Аудармада кісі есімдері, географиялық, этностық атаулар мен терминдердің авторлық нұсқасы сақталды. Аударма мәтінінде тік бұрышты жақша ішінде тұпнұсқа беттерінің рет саны көрсетілген. Екінші томда тұпнұсқа мәтіннің факсимилесі беріледі. Екі томды да толыққанды ғылыми көрсеткіштермен қамтамасыз ету көзделді.

Соңында бұл басылымның жұмысы барысында бізге қолұшын берген барлық азаматтарға алғысымызды білдіреміз, олар: Үкіжан Каримова, Әмина Есмағамбетова, Дина Медерова, Бағдат Дүйсенов, Шолпан Қонысбаева, Набат Мұсаханқызы Асқарбекова, Гүлшат Абиқова, Нәпіл Базылхан, Өмір Тұяқбаев, Исатай Бердалиев, Құралай Құрманбаева және басқалар.

Басылым екі томнан тұрады. Бірінші томға өмірбаяндық Жинақтың қазақ (кирилл жазуындағы) және ағылшын тілдеріне аудармасы енді. Аудармада кісі есімдері, географиялық, этностық атаулар мен терминдердің авторлық нұсқасы сақталды. Аударма мәтінінде тік бұрышты жақша ішінде тұпнұсқа беттерінің рет саны көрсетілген. Екінші томда тұпнұсқа мәтіннің факсимилесі беріледі. Екі томды да толыққанды ғылыми көрсеткіштермен қамтамасыз ету көзделді.

INTRODUCTION

Muslim Kazakh society occupies a huge territory, located between the Muslim communities of the North Caucasus in the west, the Volga-Ural Region and Siberia in the north, Eastern Turkestan in the east, and Mawarannahr and Khorasan in the south. The history of its formation, its numerous stages of development, and its specificities remain poorly studied due to the small number of uncovered written sources, as well as to the fragmentary nature and one-sidedness of the information they contain. This shortage – which is known to scholarship – of written primary sources originating from within Kazakh Muslim society is all too often fleshed out in scholarly literature with “external” data.

The study of the bearers of “theoretical Islam” within its midst – theologians the *‘ulama’*, and religious leaders – has particular value for understanding the self-confidence and self-worth of Kazakh Muslim society. The restoration of this milieu at various stages of history can support the task of studying such a complex historical topic, such as the functioning of Islam in nomadic society. It is well known that specifically the *‘ulama’* played an important role in interpreting the position of the Islamic religion and in the development of Muslim culture within the population at large, and it supplied a harmonious combination of Islamic concepts, images, norms, with definite manifestations in the national culture. Through the study of theologians’ biographies, and their activities and creative work, it becomes possible to research the medieval and modern history of the functioning of Islam among the Kazakhs. In this respect, historical-biographical literature originating from the Kazakh milieu is of supreme scholarly interest.

Historical-biographical literature occupies a special place in the study of the condition of Muslim society during its classical period, when the Kazakhs fully possessed political sovereignty, and later under conditions of forced transformations into various periods of trials (the years

of Junghar aggression, revival after the Junghar invasions, colonization, Sovietization, and others). It opens up new possibilities for studying Kazakh Muslim society both looking forward and looking back, horizontally (various groups and types of believers) and vertically (theological circles, problem that were under discussion, and debates.).

Historical-biographical literature is of unrivalled importance for the study of the modern and recent history of Kazakhstan. For this period, with the exception of Soviet official documents, we possess no information of any sort on the activity of Muslim communities and their highest echelons, the *'ulama'*.

One of the examples of Historical-biographical literature of interest for the multi-faceted study of Kazakh Muslim society is the biographical dictionary of Kazakh theologians, "Biographies of the Islamic Scholars of Our Times" by Sadwaqas Ghilmani (1890-1972).

The Work's Author

The existence of a most detailed autobiography by Sadwaqas Ghilmani in the text published below (see Part IX) frees us from having to provide here a detailed description of his life and work. However, additional sources (epitaphs on the graves of family members, his autobiographical verse, other information from his personal collections, and interviews with his relatives) collected in the course of our study, allow us to specify a few points and details in the author's biography.

The first question is connected to the date of the author's birth, specified as 1890 in his autobiography. It should be mentioned there exist in the literature two readings of this date: 1) in the Central Asian Muslim Religious Board's (SADUM) obituary for him, it is given as 1889¹; 2) a broad interpretation of the Year of the Hare (*qoyan*) covers the period from March 1890 to March 1891². In one of the inscriptions made by hand by

¹ Ziya' ad-Din ibn Ishan Babakhan, Qazi Nazarbekov, Qazi 'Abdullah Kalanov, Yusuf-Khan Shakirov, 'Abd al-Ghani 'Abdullayev, "Sakin Sa'd-i Waqqas Ghilmanov [Obituary] // *Sovet sharqi musulmonlari*. Tashkent No. 2 (14), 1392/1972), 31.

² S. Ghilmani, *Shigharmalari* Dikhan Qamzabekuli ed. (Almaty: El-shezhire, 2010), 7. The author was only aware of the animal-year cycle (*müshel*) of his birth, but he did not know the exact month and date of his birth: Sadwaqas Ghilmani, "Ömir tarikh," in Ghilmani, *Shigharmalari*, p. 344.

Ghılmani in a family photo album, researchers have revealed that when he was born he was named Saghıraqadır. His parents formed his shorter name Säken from that³.

In his autobiography, according to the Kazakh custom of knowing one's seven ancestor (*zheti ata*), Ghılmani himself offers some information on his great-grandfather, Mukhamedyar Mukhtarulı Gazin, known by the honorific Sarı Molda (Light, or Blond Mulla), on his grandfather Salmen-qazhı, and his father Ghılman. The first two were *ukaznye* mullahs (see Part III, chapter "Ukaznoy moldalar"), while his father earned his living as a craftsman. Only in the last years of his life did he undertake the study of the Qur'an. Epitaphs on tombstones, written in Cyrillic-script Kazakh have helped determine the dates for his great-grandfather (1807–1870), his origin (he was from the Estek tribe, that is, a Bashkir)⁴. They also provide the dates for Salmen-qazhı Mukhamedyarulı Gaziev (1830–1914)⁵. Unfortunately, due to the fact that Ghılman Salmenulı (1856-1939) died on 10 March 1939, and was buried in Omsk oblast', it has not been possible to see the place where he was buried.

The year 1901, when Sadwaqas lost his mother Urqiya, was decisive in his development. At that time, on the insistence of his relatives (his brother Muqan and his sister Mapen) in order to get him away from his father's new family, his grandfather began to teach his grandson the skill of *mudarris* and imam. From in 1904 Sadwaqas started supporting himself by teaching (*moldaliq*).

³ Ibid; "Sadwaqas Ghılmani," <http://sunna.kz/kz/page/view?id=48>.

⁴ His great-grandfather's arrival in the Sarı Arqa from the village of Denis, Bugulma District, Samara Province is discussed in the author's verse from 1930, cf. Sadwaqas Ghılmani, "Tarzhima khal," in: Ghılmani, *Shigharmaları*, 58-65.

⁵ The tombstones in his ancestral home are in the Töre Cemetery of Qızılshilik awıl, and were put up, apparently, after Ghılmani's time there: the inscriptions are in Cyrillic-script Kazakh. The inscription on Muhamedyar's grave reads as follows: "Muhamediyar Sarı Molda Mukhtarulı Gaziev, 1807-1870, of the Bashkir tribe. May God have mercy on all the kinsmen and ancestors who came from that tribe! The monument if from his relatives." The text on Salmen-qazhı's gravestone: Salmen-qazhı, the son of Muhamedyar, from the family of Ghazi, 1830-1914. From the Bashkir tribe. May God have mercy on all the kinsmen and ancestors who came from that tribe! The monument if from his relatives." (photos by Saypulla Mollaqaqanaghatulı, 2008).

In 1929, at the beginning of the repressions in the Soviet Union against those who thought differently, Sadwaqas began to suffer persecution (interrogations, imprisonment, internal exile) because of his professional activity. Because of the repressive measures he was forced to abandon his home and change his surname: since they had taken away his documents, he left prison with someone else's internal passport, in the name of Abdikerim Musimov/Muslimov. In 1934 he moved to Omsk oblast', where he stayed until 1946.

Sadwaqas was married four times. He had many children from his four wives, but most of them died in childhood from hardship or illness. Only three children reached adulthood. Ukizhan (Mumina), Hammad, and Āmina. These three and his spouse were mentioned as his heirs in a recording on audiotape he made of his will. Since these and their direct descendants are of key importance in the matter of searching out and collecting Ghilmani's works, in the course of our research special attention has been devoted to their biographies:

1. Ukizhan (Mumina) Karimova was born in 1923 from Ghilmani's first marriage with Dameli Erzhanqizi (d. 1927), from the Niyaz-Qanzhigali tribe. She married Ghalimzhan Karimov (d. 1999) from the Kerey tribe. They had seven children: 1) Ghabdussamad Karimov (b. 1947); 2) Rayhan Israilova (1950-2014); 3) Muhammadghali (b. 1954); 4) Kulzhıyan (b. 1957); Ghabdulahad (b. 1959); 6) Ghabdulmashid (b. 1963); 7) Sawle (b.1966). Ukizhan currently lives in Astana. She donated her share of the archive and artifacts to the Sadwaqas Ghilmani Museum in Astana, which is part of the Sadwaqas qazhi Ghilmani Mosque.

2. Khammad Sadwaqasuli Abdikerimov (1922-1943), a son from the second wife Maghfira (Mapen, d. 1933 in Omsk oblast') died at the front in the Second World War. However, his father believed he was alive and would return. For this reason, Khammad was included among his heirs.

3. His spouse Zhamila Biymaghanbetqizi (1894-1975) was from the Qilshar-Qanzhigali tribe.

4. Āmina Sadwaqasqizi Gelmanova/Ismagombetova was born 27 April 1939 in the Zhana Awil settlement of the Shulay village soviet in Liubimskii raion, Omsk oblast', in the Russian Federation from the marriage with Zhamila. However, she was only able to get a birth certificate in 1946 as someone from the village of Tonkeris, in Akmolinsk oblast'. In 1960 she married Rakhman Abzhaqanov. However, his personal life was not successful, for which reason the son she gave birth to was raised

her father, and the child was registered as Gabdulvakhit Rakhmanuli Gelmanov (born in October 1961). Today Gabdulvakhit has a son named Quat Gelmanov (b. 1988) and a daughter Malika (b. 2004).

In 1963 Āmina married a second time, to Dawlen Rakhmetuli Ismagombetov (d. 2009) from the Kerey tribe. From that marriage there were three daughters: 1) Saghida Ismaghambetova (b. 1965) has a son Aydar Isayev; 2) Shirin Ilyakova (b. 1969) has a son Damir Ilyakov; 3) Ghaysha Ismaghambetova (b. 1972) has a son Nurbek Qasimbayev.

Education and Career

For the study of Ghilmani as an Islamic scholar, it is important to have a sense of his relationship to the old system of education (*usul-i qadim*) and to the issue of cooperation with the system of secular education (the Soviet school). In the early period, when he was being educated at home (1901-1904) and in private institutions (1904-1916), Sadwaqas Ghilmani was under the old system's influence. A principal change originated with shift for his training to Aqtamaq-khalpe, who had brought back from Ufa several books of a secular orientation for learning both religious and secular topics. After 1918 had fully mastered the new *jadid* pedagogic methodology.⁶ As the author himself admits, in his pedagogical career there was an attempt to shift over to the system of secular education, from which he himself was soon rejected.

With his entry into the system of the Spiritual Board of Central Asian Muslims (SADUM, 1943-1992) Ghilmani already firmly adhered to the reformed system of the Arabic language for the Kazakh language (the alphabet of Akhmet Baytursinuli). His task involved, 1) fulfilling the position of imam in Akmolinsk (1946-1952); b) his activity as qazi of Kazakhstan (1952-1972). At the same time, he carried out the functions of SADUM's representative in Kazakhstan, and also as imam of the city of Alma-Ata. Sadwaqas Ghilmani on 24 April 1972 from a stroke.

⁶ M. S. Salqinbay, "Ghilmani – arabtanushī ghalīm," *Vesnik KazNU im. al-Farabi. Seriiia vostokovedeniia*. No. 4 (2005), 75.

Creative Legacy

In the different periods of his long creative life Sadwaqas Ghilmani was interested in a number of literary genres. First and foremost it is necessary to speak about his interest in poetry (1920-1930's). In these years he collected the literary legacy of the Kazakh *aqīns* and *zhīraws*, and collected their verse. In his own creative activity, there was the period, from 1931-1936 when he wrote down the genealogies of the Kazakhs under the title "Qazaq shezhiresi." However, this voluminous work (one entire ledger book) on this topic was destroyed by an unnamed person.

After obtaining his official position as imam, Ghilmani was occupied with compiling an Arabic-Kazakh dictionary, on which he spent 20 years of his life (1946–1966). The dictionary comprises 108,000 words. It was assembled in five volumes of type-written text, to which were later added 27 volumes of hand-written appendices. In 2005, on the initiative of B. Omarulī and Mukhit Salqīnbay the publication of this dictionary was begun (so far the first book of Volume One has appeared).

Ghilmani compiled works on the Arabic language and literature, and was keen on translations from Arabic and Tatar into the Kazakh language. He was one of the first to translate into Kazakh various portions of the Qur'an and its commentaries at a professional level ("Tafsir al-manar," "Safwat al-bayan," and the works of Muhammad 'Abduh)⁷. Treatises on apologetics, in which he defended the Islamic positions against attack by atheists (a refutation of Toqzhitov's work "The Truth about the Qur'an), hold a particular place among Ghilmani's works. His works "Religious Pedagogy," and "The Book of Mawlid" are well known. In addition, he developed a course titled "Iman-Shart," which was well-known among the faithful.

Sadwaqas Ghilmani's Legacy

In the era of Kazakhstan's independence, the commentator Nurqasim Qazibek became the discoverer of Ghilmani's legacy. He published two

⁷ Tilewkan al-Mazheni, "Qazaq elindegi 'Quran Karim' awdarmaları (nemese Qurandı qazaq tiline awdaru zhumıstarı zhüz zhıldan beri zhalghasıp kele zhatqandıghı turalı shaghın sholu)." 10 November 2010. <http://turkiya.kz/?p=256>

reports in 1993⁸. Later, literary criticism publications appeared. In these issues surrounding the significance of Ghilmani's rich legacy for history later study were raised⁹. The result of these works was the popularization of Ghilmani's personality in public consciousness: his name was given to a mosque, to a street in Astana, and his museum was opened. Some of his works were published¹⁰.

Ghilmani's manuscripts, personal library, and artifacts are scattered in a number of state establishments and private collections in Kazakhstan and abroad. A valuable portion of his legacy, the manuscripts he compiled, according to his will and testament which he recorded on audiotape, was first preserved by his wife, then she transferred it to her daughter Ämina Sadwaqasqizi Ismagombetova. Another part remained with her daughter Ukizhan Karimova. In May 2014 the entire collection in Ukizhan Karimova's possession was donated to the Sadwaqas Ghilmani Museum at the Sadwaqas Ghilmani qazhi Mosque in Astana. Some of the items from Ämina Ismagombetova's collection were donated to the Central State Museum of Kazakhstan (Almaty) and other establishments¹¹.

Ghilmani's legacy is varied in its content: it consists of his own works, translations from various languages, copies of legal documents on religious life, historical photographs, texts of autobiographies of peripheral religious personalities, memoirs, sermons, and a large number of letters. It is important to note that for the most part they consist of Ghilmani's autographs, or his valuable hand-written marginal notes.

⁸ N. Qazibek, "Osı zhurt Ghilmanidi bileme eken?" *Zaman-Qazaqstan*, 15 October 1993; N. Qazibek, "Sädwaqas Ghilmaniding zhüyghan-tergenderi," *Zaman-Qazaqstan*, 29 October 1993.

⁹ Tilew Khan al-Mazheni, "Din qayratkerining qiyin zholi," *Qazaq eli*, 8 August 1997; B. Buyrabay, "Sädwaqas Ghilmaniding engbekteri ghilimi turghida zerttep, zerdelewdi qazhet etedi," *Islam zhäne örkeniyet*, No. 4, 32003; D. Qamzabekuli, "Ghilmani ghibratı: Ämina Sadwaqasovamenen sukhat," *Astana Xabarları*, 9 October 2007; D. Qamzabekuli, Ghilmani murasining ghilimi mani," *Astana aqshami*, 7 October 2010.

¹⁰ S. Ghilmani, *Shigharmalari*, Dikhan Qamzabekuli ed. (Almaty: El-shezhire, 2010).

¹¹ In Ämina's collection there is a list of books (17 titles) slated for donation to the National Library of Kazakhstan. According to the owner, she had changed her mind and has refused to donate the books to that collection.

**The Private Collection of Ämina Ismagombetova
(Almaty, Kazakhstan)**

According to Ghilmani's will and testament, his entire private archive was left in the possession of his spouse, Zhamila, and after her death it passed to his daughter Ämina Ismagombetova. Following a few changes (the donation of portions of the collection to museums and libraries, the receipt by private individuals of part of it for temporary use), currently Ghilmani's original works (autographs), printed books, separate letters, four photo albums and separate photographs remain in this collection. There are two Russian-language lists of books compiled by hand by Ämina Ismagombetova, "List of Intellectual Legacies of Saken Gel'manov," and "List of Father's Works." They comprise 13 titles:

- 1) Arabic-Kazakh Dictionary in five volumes, type-written, and 27 ledger books, hand-written by the author as supplements to the five volumes;
- 2) Collection of biographies of various notable personalities (59 people, bound book). – 980 pages;
- 3) A 149-page monograph, "Slanders and Attacks on the Qur'an," devoted to Toqzhigitov's book "The Truth about the Qur'an.";
- 4) Translation into Kazakh of Sa'id ibn Muhammad's book, "Awakening from Slumber, that is, the Enlightenment of Unbelievers." – 154 pages;
- 5) Translation into Kazakh of Mahmud Shaltut's commentary on the Qur'an, "War and Peace," bound manuscript. – 101 folios;
- 6) Responses to Questions from Paris (Ahmed Zaki). – 270 pages;
- 7) "Mawlid an-Nabi," in verse, bound manuscript. – 165 pages;
- 8) Commentary on various *suras* of the Qur'an, bound manuscript. – 136 folios;
- 9) Islamic Sermons, manuscripts in the form of notebooks, – 265, 120, 92 pages;
- 10) Religious Sermons, bound manuscript, – 87, 90 pages.
- 11) 4 photo albums (one donated to the Central State Museum of Kazakhstan, one located at the mosque)
- 12) "Iman Shart." Instructions for Believers;
- 13) Collection of Verse, in two books, – 147, 380 pages.

Tilew Khan Mäken, an immigrant from the People's Republic of China, who had mastered Baytursinuli's alphabet, worked with the archive in the 1990's. He provided all of the manuscripts in this part of the collection with inventory numbers, appended to the covers or title pages of the works.

**Sadwaqas Ghilmani Museum
at the Sadwaqas Ghilmani qazhi Mosque (Astana)**

In 1943–1944 the Muslim community of Akmolinsk obtained from the citizen Qusayin a two-room house, which was subsequently turned into a mosque. For more than 50 years this mosque served as the religious center for local Muslims. With the advent of independence, and the transfer of the capital to Aqmola, a large new mosque was built on the site of the old one. Its construction on the site of the old one began in 1991, and was completed in 1996. In 2005 the mosque was named after Ghilmani, and on 14 May 2014 the Sadwaqas Ghilmani Museum at the Sadwaqas Ghilmani qazhi Mosque was ceremonially opened.

At the museum personal effects, manuscripts, printed books, audio recordings of sermons, historical photographs, and objects from Ghilmani's everyday life are on display. All of these were donated to the museum by the Ghilmani's daughter Ukizhan (Mumina) Karimova.

**Research Library of the Scientific
Center “Ghilim Ordasi”, Almaty**

In Ghilmani's reminiscences he often mentions that he himself donated some of his manuscripts to the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. In the course of our inquiries at the former Central Research Library of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR (presently the Research Library of the Science Center) it was revealed that there existed a copy of his work:

“Kalila and Dimna.” Translation from Arabic into Kazakh by Saken Gilmanov. Research Library of the Science Center, Papka 335, a sheaf consisting of 160 folios. The sheaf contains 10 student notebooks. Later binding. The *papka* also contains Sabitov's conclusion to this manuscript, the notice of acceptance into the collection. The notice of acceptance was signed by M. O. Auezov, Musabaev, Ismailov, and G. Sitdikov. The manuscript was taken into storage by G. Sitdikov. The date the manuscript was accepted was 8 December 1948. It is noted that the manuscript was received from the folklore collector Takezhan Kusainov, who resided at 19 ul. Iuzhnaia, Akmolinsk¹².

¹² Verbal information received on 4 August 2014 from Gulshat Abikova, head of the Manuscript and Rare Book Section at the Research Library of the Science Center “Ghilim Ordasi”.

**Rare Book Museum of the Scientific
Center “Ghilim Ordasi”, Almaty**

Among the books donated to this museum by Madina Omarova, the daughter of Hakim Omarov (1906-1974; notice of acceptance of 4 May 2012), there are three copies of works by Ghilmani:

1) “Risala-yi muhammadiya,” a translation from Arabic to Kazakh by Ghilmani. Manuscript of the Rare Book Museum, receipt book 573, inventory number 286, Main Collection. The translation was done from 1968–1971. Autograph. Hand bound in blue.

2) “Kalila and Dimna.” Translation from Arabic into Kazakh. Sadwaqas Ghilmanulı. Date of translation: 1950. Inventory number in the museum’s receipt book: 576, inventory number 289, in the Main Collection, folios 36-168. Copyist: Gabdulhakim (Hakim) Omarov.

3) “Islam fiqhısi tarikhında zhogharghi fikr,” The author of the Arabic original is Muhammad ibn al-Husayn al-Haljawi. Translation into Kazakh by Sadwaqas Ghilmani. Inventory number in the museum’s receipt book: 579, inventory number 292, in the Main Collection, folios 1-20. The work has the following chapters: a) *Osi zamandarda sayasi zhaghining qoritindisi*; b) *Altinshi qarnda Andalus pen Maghribte muwahhidun memleketi zamanında ijtihadı taratu*. The work was copied by Hakim Omarov¹³.

The Central State Museum of Kazakhstan

The museum’s holding from the Ghilmani collection was constituted from three notices of acceptance.¹⁴ Most of these holdings consist of artifacts (photographs, a carpet, a prayer rug, newspaper articles, invitations, a turban, a skull-cap, a teapot, a briefcase, a watch, a *chapan*, *khalats*,

¹³ Verbal information from Omir Tuyaqbayev, of the Rare Book Museum of the Scientific Center, 4 August 2014.

¹⁴ 1) Notice of receipt No. 2 of 26 March 2003. Ämina Sadwaqasqizi, residing at 85, ulitsa Begalina, Almaty (two units); 2) Notice of receipt No. 3 of 26 December 2002. Ukizhan qazhi Karimova donated (three units); 3) Notice of receipt No. 44 of 11 December 2002 (in all 59 units for preservation, given number KP 26647). Donated by Ukizhan qazhi Karimova. We wish to thank Dr. Napil Bazilkhan for making it possible to consult these receipts.

footwear, and so forth). Among this there is “An Album of Photographs of Mosques in Kazakhstan,” (125 photographs, with captions; KP 26647/21), two copies of “Yasin-i Sharif,” (St. Petersburg, 1906), 23 pp.; KP 26647/2, KP 26647/3).

The following manuscripts are of particular interest:

- 1) Notebook manuscript, containing the following works: a) Estegiler, b) Ösiyetnama, c) Zhabay-biyding sözi, d) Ata-tek shezhiresi, e) Aqtash-aghaha! moyındaghan täwbesi, f) Balaları, tughan-tuwıstarınıñ tughan zhıldarı, 1947 (KP 26647/12);
- 2) the book S. Ghilmani, “Ädebiyet. Ekinshi bölim,” typewritten, 387 pages. In all 130 names are mentioned (KP 26647/15);
- 3) “On the Imam-Khatibs of Qazalı,” manuscript, 1 folio (KP 26647/48);
- 4) “The Autobiography of Tursınbay Zhumanıyazulı, 24 lines, in Arabic script, from 27 August 1968. (KP 26647/49);
- 5) Ösiyetnama, autograph by S. Ghilmani, 59 lines, Arabic script, from 1947. (KP 26647/50);
- 6) Autobiography of Tasıralı Shalıqbayulı, 30 lines, in Arabic script, from 15 September 1968. (KP 26647/51);
- 7) On Imam-Khatibs, 1 folio, in Arabic script. (KP 26647/52);
- 8) Autobiography of the imam of Ural’sk oblast’ Zeynolla Umbetov, 15 lines, in Arabic script, from 24 August 1968. (KP 26647/53);
- 9) Letter to Ghilmani from Iman Balkeshulı, 22 lines, 3 March 1971, with Ghilmani’s notes on the back of the folio. (KP 26647/54);
- 10) Manuscript, in Arabic script. 7 lines (KP 26647/55);
- 11) “Qızılorda meshitiniñ dini idarası,” Manuscript of 11 lines, in Arabic script. (KP 26647/56);
- 12) Manuscript in Arabic script, 27 lines. (KP 26647/57).

“Biographies of the Islamic Scholars of Our Times”

Among the works of Sadwaqas Ghilmani his “Zamanamızda Bolghan Ghulamalardıñ Ghumır Tarıkhıtarı” (Biographies of the Islamic Scholars of Our Times) is of scholarly interest. His autograph of this unique manuscript is housed in the private archive of his daughter Ämina in Almaty. There is no title within the work itself. We established the title from the recording of Ghilmani’s will and testament on audio tape.

The manuscript has its own history. According to Ämina's recollections, in 1974, two years after her father's death, the wife of Akhmetzhan Rakhimzhanov, who was a close friend and neighbor, brought the manuscript from the collection of her deceased husband. Recognizing the handwriting, and her father's book, she accepted it¹⁵. Therefore, Ghilmani's manuscript was absent from his archive for a period time.

The dictionary consists of nine parts, in which the biographies of many personalities are assembled, mainly those originally from the northern and central regions of Kazakhstan. In Ämina Ismagombetova's "List of Intellectual Legacies of Saken Gel'manov" it is shown that the biographies of 59 people are collected in it, and that the manuscript consists of 980 pages. M. Salqinbay repeats these numbers¹⁶.

The text is written in Kazakh, in a *naskh*-style Arabic script on the basis of A. Baytursinuli's alphabet. The language of the work approaches Kazakh colloquial speech. The text is filled with Arabic and Persian words and expressions. In many of the biographies photographs of the people being discussed are glued in.

The work was begun in Almaty in 1967. The author continued to add supplements until his death. The work consists of both the author's writings, and biographies by others that were sent to Ghilmani in the mail (these manuscripts, as well as photographs, are glued into the body of the book).

Such letters containing biographies came from the cities of Petropavlovsk, Pavlodar, Qaragandy, Zhanga-Arqa, Temirtau, and other central and northern regions of Kazakhstan. Some of them were included in the work, and others remained stored in his archive as correspondence.

The Manuscript

The manuscript is a large folio, sewn into an album-style book cover. The text is written on factory-produced paper. The book consists of 528 folios.

In the book itself contains three types of paper (the size of the paper is 28 x 31 cm. The size of the text of 24 x 16 cm, however various parts consist of different letters and autobiographies of regional imams:

¹⁵ From a verbal conversation with Ämina Ismagombetova, 28 November 2010.

¹⁶ M. S. Salqinbay, "Ghilmani – arabtanushī ghalīm," *Vesnik KazNU im. al-Farabi. Serii vestokovedeniia*. No. 4 (2005), 75.

1. Thick paper, intended for including future text into the work. It was collected by the author from assorted available materials: 1) writing paper, dense, of a yellowish color, obtained by the author from stationary stores; 2) graph paper torn from school notebooks (pp. 621-622, 625-626, 633-634, 637-638, 641-642, 645-646, 653-654, 661-662, 665-666, 669-670); lined paper torn from school notebooks (pp. 689-690, 693-696, 699-700); 4) green paper (pp. 977-988).

2. Thin rather light-colored blotting paper for absorbing ink. It is inserted between two pages ear-marked by the author for writing down the work's main text. However, the author sometimes passes this part of the tbook, mechanically continuing the text.

3. Various types of paper, from original letters and information received by the author, and glued into the text: pp. 89-92, 229-234, 501-502, 1245-1248 (mostly consisting of paper from school notebooks).

4. The cover is composite solid cardboard covered with burgundy leatherette. It is a standart type of cover, used for photo albums during the Soviet era. Its dimensions are 29 x 20 cm. The dimensions of the folding spine are 29 x 8 cm. Both outer sides of the cover are two printed Kazakh ornamental motifs (one, on the outer part of the cover; the other, on the left side, as a stripe along the length of the cover). Both sides of the cover are glued with dense yellow paper measuring 28 x 18.3 cm. The spine is two-ply: 1) the outer part, made of cardboard; 2) the inner part made of gauze and paper. On the upper and lower ends of the interior portion of the spine there are capital letters from red braided threads. The internal portion of the spine is glued to the block of the book. The dimensions of the spine are 28 x 6 cm. In all likelihood the cover was made to order by the author at a bindery in Almaty (on ul. Furmanova).

The block of the book is gathered through the pages. It is sewn by means of four rows of thin leather strips (*qayıs*). The holes are made with the help of an awl at the following intervals: 1) 3.5; 2) 9.5; 3) 14.5 and 4) 21 cm. On both sides of the book block the string is reinforced by a three-ply cardboard lath that is 29 x 2 cm. The lath consists of three layers of dense yellow paper and burgundy leatherette.

On both sides the cover is separated by the book block by one sheaf of paper at the beginning (numbered 01-02 by us), and one at the end (1341-1342). On page 01 the «No. 14» was written by Tilew Khan Mäzhen.

The text is for the most part written on the recto side of the pages, with the verso as a rule left black. The number of pages per line is 27. Catch-

words appear irregularly. The author allotted writing down the names of each of the nine sections on a separate page (the recto of the page). He also included spaces in the main text on the recto. Insets are also scattered in various parts of the book. In addition, the author tried to glue in photographs for every biography's author¹⁷.

Pagination. The pages were initially numbered by the compiler. The final number written down was 1056. However, there are mistakes in the pagination¹⁸. In addition, there are numerous inserted passages, written in another hand, on another sort of paper. Most of these are not numbered¹⁹. In addition, there are many photographs of the subjects of the biographies²⁰. Many pages of the book are left blank (more than 500 pages)²¹.

¹⁷ Such inserts, notes, and remarks of the fragmentary nature are found on the following pages: 8 (3 lines of text, the photograph became unglued and fell out), 10 (one word), 85 (2 lines), 219, 428 (2 lines), 525 (1 line), 751 (1 line), 807 (3 lines), 907, 908 (2 lines of text, the photograph became unglued and fell out), 1027, 1031, 1033, 1152 (5 lines), 1155 (3 lines).

¹⁸ The following errors are encountered: 1) numbers are repeated: pp. 21, 22 (from page 21 the count is interrupted), 409, 942; 2) page numbering is corrected: p. 47 corrected to p. 57, p. 56 corrected to p. 66; 3) included twice; 4) page numbers not included for pp. 41, 42, 45, 46 (for p. 58 there is a photo without a page for numbering), 62, etc.

¹⁹ Glued-in pages: pp. 47-48, 45-46 (misnumbered), 57 (glued-in photo and letter), 86 (glued-in picture, 110 (glued-in paper, consisting of six pages, containing three letters, 236 (glued-in page with photograph), 252 (glued-in photograph), 343, 456, 503-504 (text of a letter on one separate sheet, 540 (separate newspaper clipping), 902 (separate photographic negative), 964 (glued-in letter consisting of four sheets), etc.

²⁰ Pictures are glued in on pages 115 (on the back of the picture there are 12 lines of Ghilmani's writing from 3 December 1963), 200, 334 (on the back there is writing in Russian), 501, 530 (on the back there is writing in Cyrillic-script Kazakh), 755 (glued-in telegram), 819, 1034 (glued in telegram from Kokchetav on the death of Momaqan Aliyev, 1160).

²¹ Blank pages: 1) fly leaves 02-08, 010, 012-014, 018-030, 032-034; 2) in the block of the book: 2-4, 6-7, 11-12, 15-16, 19-20, 23-24, 27-28, 31-32, 35-36, 39-40, 43-44, 47-48, 50-51, 55-56, 58, 60-62, 65-66, 69-70, 73-74, 77-78, 81-84, 87-88, 93-94, 96-98, 100-102, 104-106, 109-110, 113-114, 116-118, 120-122, 124-126, 128-130, 132-134, 136-138, 140-142, 144-146, 148-150, 152-154, 156-158, 160-162, 164-165, 168-170, 172-174, 176-178, 180-182, 184-186, 188-190, 192-194, 196-198, 201-202, 205-206, 208-210, 212-214, 216-218, 220-226, 235-236, 238-240, 242-244, 246-248, 250-252, 254-256, 258-260, 262-264, 266-268, 270-272, 272-276, 279-280,

Probably the author was intending to add further details to the text. Taking all of these peculiarities of the text into account, we decided to re-paginate the entire book. In all 1,342 pages were numbered.

Principles of the Edition

Considering the significance of the biographical dictionary for future research, it was decided to prepare it for publication. A facsimile of the main text is the foundation. Since the collection and ordering of the

282-284, 286-296, 298-300, 302-304, 306-308, 310-312, 315-316, 318-320, 322-324, 328, 330-333, 336, 338, 340-342, 344-346, 348-350, 352-354, 356-358, 360-382, 384-386, 388-390, 392-394, 396-398, 400-402, 404-406, 408-410, 412-414, 416-418, 420-422, 424-426, 429-430, 432-434, 436-438, 440-442, 444-446, 449-450, 452-454, 456-458, 460-462, 465-466, 468-470, 472-474, 476-478, 480-482, 484-486, 488-490, 492-494, 496-498, 500, 503-504, 506-508, 510-512, 514-516, 518-520, 522-524, 526-529, 531-532, 534-536, 539-540, 542-544, 546-548, 550-552, 554-556, 558-564, 566, 568, 570-572, 574-576, 579-580, 582-584, 586-588, 590-596, 599-600, 602-604, 607-608, 610-620, 623-624, 626-628, 631-632, 635-636, 639-640, 642-644, 646-648, 650-652, 655-656, 659-660, 662-664, 666-668, 670-672, 675-676, 679-680, 682-684, 686-688, 690-692, 694, 696-698, 700-702, 704-706, 708-710, 712-714, 716-718, 720-722, 724-726, 728-730, 732-734, 736-738, 740-742, 744-746, 748-750, 752-754, 756-758, 760-762, 764-766, 768-770, 772-774, 776-778, 781-782, 784-786, 789-790, 792-794, 796-798, 801-802, 804-806, 808-810, 813-814, 817-818, 820-822, 824-826, 828-830, 832-834, 836-838, 840-842, 844-846, 848-850, 852-854, 856-858, 860-862, 864-866, 868-870, 872-874, 876-878, 881-882, 884-886, 888-890, 892-894, 896-898, 900-902, 904-906, 909-910, 912-914, 916-918, 920-922, 924-926, 928-930, 932-934, 936-938, 940-942, 944-946, 948-950, 952-954, 956-958, 960-962, 964-966, 968-970, 972-976, 979-980, 983-984, 987-988, 991-992, 995-996, 999-1026, 1028-1030, 1035-1036, 1039-1040, 1043-1044, 1047-1048, 1051-1052, 1055-1056, 1059-1060, 1063-1064, 1067-1068, 1071-1072, 1075-1076, 1079-1080, 1083-1084, 1087-1088, 1091-1092, 1095-1096, 1099-1100, 1103-1104, 1107-1108, 1111-1112, 1115-1116, 1119-1120, 1123-1124, 1127-1128, 1131-1132, 1134-1136, 1139-1140, 1143-1144, 1147-1151, 1153-1154, 1156-1159, 1161-1162, 1164-1166, 1168-1170, 1172-1174, 1176-1178, 1180-1182, 1184-1186, 1188-1190, 1192-1194, 1196-1198, 1200-1202, 1204-1206, 1208-1210, 1212-1214, 1216-1218, 1220-1222, 1224-1226, 1228-1230, 1233-1224, 1236-1238, 1240-1242, 1244, 1249-1250, 1253-1254, 1256-1258, 1260-1262, 1264-1266, 1268-1274, 1276-1278, 1280-1282, 1284-1286, 1288-1290, 1292-1294, 1296-1298, 1300-1302, 1304-1306, 1308-1310, 1312-1314, 1316-1342.

materials for the dictionary were not carried through to completion by Ghilmani, the printing of the autograph in its current form: the author's collection of materials, became expedient. However, in the Kazakh text put into the current Cyrillic alphabet, we tried to the greatest degree possible to create an intact work. His marks for placing inserted text was taken into consideration, the substitution of words and expressions, the apportionment of headings, citations of sacred sources, etc.

At the same time, we take into account the the publication of a text edition of the dictionary, with its original outline with detailed and complete commentaries is a task for the future. it represents a labor-intensive task to research for a future edition the facts and details from various sources found in the full collection of Sadwaqas Ghilmani. Currently the materials from that are scattered in various state repositories and private collections. This includes historical photo albums, private correspondence, notepads, notebooks for personal notes, antique books, manuscripts, and much more.

The publication will consist of two volumes. The present volume contains a Kazakh translation (in Cyrillic script), as well as an abridged English translation of the biographical dictionary. The author's renditions of proper nouns and terms are retained in the translations, and the page numbers of the original text are included in the Kazakh translation. The second volume will contain a facsimile text of the original manuscript. Both volumes will have detailed scholarly indices.

Finally, we wish to thank everyone who assisted us in the course of work on this publication: Ukizhan Karimova, Ämina Ismagombetova, Dina Mederova, Sholpan Qonisbayeva, Nabat Musakhanovna Asqarbekova, Gülshat Abikova, Napil Bazilkhan, Omir Tuyaqbayev, Isatay Berdaliev, Quralay Qurmanbayeva, and others.

РЕЗЮМЕ

Издание представляет текст уникального памятника историко-биографической литературы «Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары» Садуақаса Ғылмани (1890-1972) и его переводы на казахский и английский языки. В основу издания взят автограф, хранящийся в частном собрании дочери составителя Амины Исмагомбетовой (г. Алматы, Казахстан). В переводе на современный казахский язык издатели постарались быть максимально ближе к авторскому тексту, сохранив его оригинальную версию в написании имен, названий и терминов.

Сочинение состоит из 9 обширных глав (бөлім), в которых приведены биографии более 100 богословов, в основном, родом из северных и центральных районов Казахстана. Введение в научный оборот ценного биографического словаря деятелей исламской религии имперского и советского периодов открывает перспективы для изучения казахского мусульманского общества в ретроспективном и перспективном планах.

Издание рассчитано для религиоведов, историков, востоковедов, всех читателей, интересующихся историей и культурой Центральной Азии и Казахстана.

МАЗМҰНЫ • CONTENTS

Ескерткішті жариялауға кіріспе	7
Introduction	25
Садуақас Ғылмани. Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары	41
Бірінші бөлім	45
Екінші бөлім	78
Үшінші бөлім	139
Төртінші бөлім	157
Бесінші бөлім	186
Алтыншы бөлім	223
Жетінші бөлім	256
Сегізінші бөлім	279
Тоғызыншы бөлім	333
Translator's Preface	369
Sadwaqas Ghilmani. Biographies of the Islamic Scholars of Our Times	370
Part II	370
Part III	416
Part IV	434
Part V	461
Part VI	484
Part VII	499
Part VIII	510
Part IX	519
Көрсеткіштер	534
Indices	564
Резюме	574

Садуақас Ғылыми

**ЗАМАНАМЫЗДА БОЛҒАН ҒҰЛАМАЛАРДЫҢ ҒҰМЫР
ТАРИХТАРЫ**

I том

Екінші басылым

Жауапты шығарушылар:

Ә. Қ. Муминов, А. Дж. Франк

Баспаға дайындаушылар:

А. Ш. Нұрманова, С. Моллақанағатұлы,

Ұ. А. Өтепбергенова, Т. Ж. Жұманов

Редакторы *Р. Қ. Шаймерденов*

Корректоры *Н. Т. Едренова*

Компьютерде беттеген *Е. А. Немировская*

Дизайншы *Е. А. Павлова*

«Ғылыми қазына» логотипінің идеясы - Б. Ф. Аяган, т.ғ.д., профессор
«Ғылыми қазына» логотипінің дизайны - М. С. Бекенов, Ж. Е. Нұрғожин

Басуға 18.12.2015 ж. қол қойылды. Пішімі 60x90/16.

Қағазы офсеттік. Офсеттік басылым.

Шартты б. т. 36,0 + 0,5 факсимиле. Есептік б. т. 38,75.

Таралымы 1000 дана.

Тапсырыс №1130.

Дайк-Пресс ЖШС-і

050009, Алматы қаласы, Абай даңғ., 143, 200-офис.

Тел.: 394-40-45, 394-42-32

e-mail: daikpress@mail.ru

Директоры Б. А. Қазығұлов

Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы

«Полиграфкомбинат» ЖШС-нде басылды.

050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.

ISBN 978-601-290-072-9

9 7 8 6 0 1 2 9 0 0 7 2 9